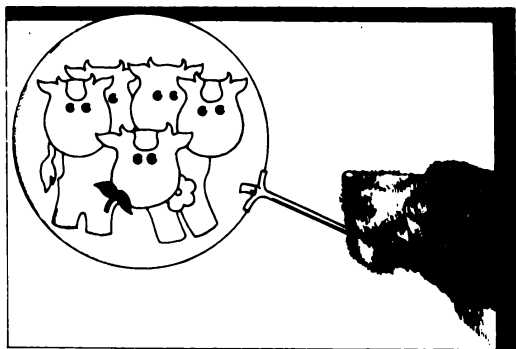

Івайло ПЕТРОВ

ОПОВІДАННЯ

БРЕХУН

Колись матері веліли нам уникати Христо Брехуна, бо брехні його входили отрутою в душу людини. Я не знав точно, що таке брехня, й уявляв її собі як змію чи ласочку, яких слід остерігатися. Брехун був нашим сусідом через двір, і я, проходячи повз його хвіртку, боявся, щоб він не вискочив і не напустив у мою душу отрути.

І все-таки Брехун змусив мене повірити своїм побрехенькам — було мені тоді лише вісім років. Я пас корову на квасолищі. Поряд ще зеленіла чужа кукурудза, і я тримав корову за налігач, щоб не лізла в шкоду. Та коли руки мої натомились, я припнув корову до якогось кілочка й спокійно сів собі збоку. Тут мене й застав Брехун. Він теж гнав корову, але, побачивши мене, взяв її на налігач, запалив цигарку і підсів до мене. Курить він і мовчить, мовчу і я, ладен схопитися і тікати, ото тільки що ноги віднялись, — якби спробував утікати, то напевно таки перечепився б через обніжок. Тут Брехун сказав, що корови, яких пасуть на цьому обніжку, приводять по двоє, а то й по троє телят. Ну ось, думаю, й почав він брехати. А сам заляк, відчуваючи під боком щось холодне, певне, змію чи ласочку. Я навіть заплакати не міг, бо горло від страху перехопило.

Потім Брехун і каже:

— Ваша корова неодмінно двоє телят приведе. Всі корови, що в мене були, всі вони двійню приводили, бо я їх пас на цьому обніжку. Тут земля щось таке в собі має, а з травою воно переходить у корову. Тільки ця ось нікчема двійні не приводить, бо Петко виганяв її пастися на пустище. Я вже потім добрав у чому справа, та було вже пізно. Місяць тому отелилась одним телям, та ще й з вісьмома головами...

— З вісьмома? — перепитав я, зважившись глянути йому в очі.

Брехун курих, задумливо дивлячись поперед себе. Очі в нього були ясно-голубі — вони лишилися такими і досі, в них причаїлися потамований сум та здивування. Дитина завжди повірить таким очам, бо краще розуміє очі дорослого, ніж його слова. На свіді повно брехунів, та багатьох можна зловити, тільки глянувши на вираз обличчя й очей. А цей розповідав просто й переконливо, як розповідають про очевидне. І те холодне, що повзало біля мене, раптом зникло. Я навіть оглянувся довкола, проте ні змії, ні ласочки не побачив.

— Ось мучиться корова день, і другий, і третій — ну все, думаю, загине моя годувальниця. Ледве-ледве на четверту ніч отелилась. А я як побачив теля — восьмиголове! — то в мене серце й похолело, не знаю, що робити. Ну, та байдуже, все-таки жива тварина, не даси ж їй померти. Взяв я телятко на руки, а воно — самі голівки, і взятись ні за що... Три на шії, одна на спині й по одній на кожній нозі. А коли прийшов час годувати, руки в мене просто відвалювались тримати його під вим'ям. Нагодуеш один рот — сім інших роззявляються. Дружина, коли цю потвору побачила, ледь не знепритомніла. Забирай, каже, його звідси, поки дітям на очі не потрапило, бо помруть с переляку. Поклав я якось увечері телятко в мішок та й повів корову в гори, на полонину. Там її пас і доглядав. І все думав, що ж мені з телятком робити. Нарешті вирішив піти до міста і продати його в цирк. Поклав на воза — і гайда. Дивлюсь, якийсь чоловігяга з вимощеним обличчям, у строкатих штанях заліз на ворота і горлає в трубу: давай, мовляв, люди, заходьте подивитися, як їдять леза та шаблі ковтають, дава-ай!.. Заходьте

глянути на диво двадцятого сторіччя — двоголове теля! Дочекався я, поки він униз спуститься, підійшов. Про яке, питаю, диво балакаєш, чоловіче? Хіба ж це диво — двоголове теля? Ось у мене — з вісьмома головами! А той на мене й не глипне, своїм ділом займається. Ти, каже, кому хоч бреши, тільки не циркачеві! Ходім, кажу, подивись, що в мене на возі, тоді й побалакаємо. Ну, пішов він, а як побачив — очі вилупив. Подумав-подумав та й питає: що, мовляв, ти з ним вирішив зробити? Та ось що, кажу, почну людям показувати та гроші заробляти. Ой, як схопив же мене цей чолові'яга за поли, то я до самого вечора від нього відчепитися не міг. Забув він і про роботу, й про все на світі. Умовляв, частував, нарешті сторгувалися. Дав мені дві тисячі левів, а я йому своє телятко...

Я слухав Брехуна одним вухом, бо певний був: усе, що він мені розповідає, брехня, та ще й яка! Не схожа ні на змію, ні на ласку, страшенно велика брехня. Однак сталося те, від чого мене застерігала мати: брехня отрутою ввійшла мені в душу і заходилась мучити. Дорогою додому я вирішив нікому про неї не казати. Чому я не поділився нею з іншими, не звільнивсь од неї — це я усвідомив значно пізніше, коли вже навчився відрізняти правду від брехні. А тоді теля з вісьмома головами не давало мені спати цілі ночі. Хоч би де був і що робив — я думав тільки про нього. І диво дивне: ніяк не міг уявити його собі цілком усього. Про тодішні мої муки свідчить зошит часів другого класу, який я нещодавно знайшов серед своїх паперів. У зошиті намальовано кілька телят з вісьмома головами, що росли саме так, як розповів мені Брехун, — три на шиї, одна на спині й по одній на кожній нозі. Шкода, що зараз я не можу намалювати теля з вісьмома головами, та й навряд чи це зробить навіть справжній художник. Як, хай йому чорт, він їх розташує? Але, побачивши мій дитячий малюнок, можна повірити, що телята з вісьмома головами існують: я так гармонійно розташував був ті голови, що й сама природа не змогла б це зробити краще. В тому самому зошиті намальовано і собаку, який грає на сопілці.

Під час молотьби Брехун зайшов у якийсь справі до мого діда. Я саме сидів біля скирти — відгонив горобців. Брехун проліз у дірку в садовій огорожі, собака, зачувши його, схопився, та Брехун спокійно глянув на нього й сказав, що його пес уміє грати на сопілці.

— Чую, — каже, — вже кілька днів десь поблизу сопілка грає, й щоразу пізно вночі. Першого разу я підвівся, виглянув у вікно, на вулиці — ні душі. Ну, думаю собі, хтось із сусідських парубків грає. Наступної ночі чую — знову грає, та так жалісно, аж серце крається. Встав я, дивлюсь на вулицю — знову нікого. Минув тиждень, другий, та ледь настає пора перших півнів — знову та сама сопілка. Що за чортівня! І почав мене страх розбирати. Якось одягся я і будь-що-будь — взяв сокиру і вийшов на подвір'я. Чую, сопілка в садку співає-розливається. А місяць на небі — ну хоч голки збирай. Крок за кроком пробрався я в садок і що ж бачу: сидить під горіхом собака на задніх лапах і дме в сопілку! Та як побачив мене, тут же перестав грати. І мов у землю запав. Шукаю, шукаю — ніде нема. Та тільки ступив у сіни — знов, чую, грає. Біжу назад — те ж саме: сидить собака під горіхом, у пащі сопілка, я його хап!.. Але вони зникли: й собака, й сопілка, ніби їх і не було. Ось які справи творяться на цьому світі, зовсім людині не зрозумілі...

Того вечора я заснув дуже пізно, та попівночі враз прокинувся. Прислухаюсь — чи не чути сопілки? І справді грає: «Лу-рі-лу-у! Лу-рі-лу-у!..» Отак грали наші парубки у великій хаті моєї тітки, де збиралися дівчата на вечорниці. Такої протяглої, сумної пісні сопілка заводив уже пізно, перед тим як усім розходитися...

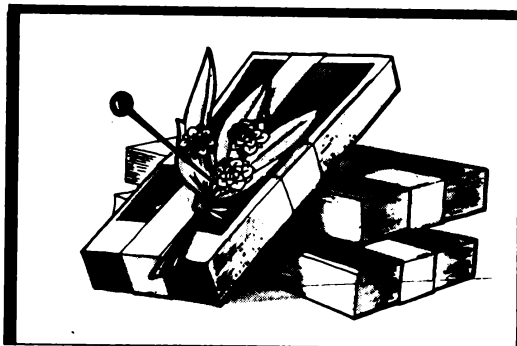
Отож собака з сопілкою витіснив з моєї уяви теля з вісьмома головами. Не раз я ставив у сінях великого дрюка й клявся собі, що ледь зачую сопілку — вмить побіжу в садок Брехуна. Проте жодного разу не зміг подолати страху. А незабаром сопілка почала грати ближче та ближче, аж поки сумні звуки залунали на нашому подвір'ї. Я випорснув з-під рядна, намацав клямку і вийшов у сіни. На нашому подвір'ї було багато страшних темних місць, де на мене чатували нічні привиди, але сопілка грала так близько, біля комори, досить було зробити кілька кроків, щоб побачити її в пащі собаки...

Собака справді сидів на задніх лапах, а передніми тримав сопілку. І грав. Та тільки-но я простяг руку, як він зник разом із сопілкою. Багато ночей підряд виходив я непомітно з хати й щоразу бачив, як собака грає на сопілці.

А далі вийшло так, що я сам почав ходити слідом за Брехуном і чіплятися до нього. Найчастіше знаходив його в полі. Пасе Брехун свою худобу — я й свою жону туди. Поступово став я у нього добровільним підпасичем, і Брехун платив мені за це своїми вигадками. Вони терзали мою уяву, я ночами не спав, наче сновіда, слухав Брехуна й не міг наслухатись. Як і раніше, я ні з ким не ділився його побрехеньками, ревно зберігаючи їх для себе, немов безцінну солодку

отруту. Так Брехун відкрив мені золоті брами химерного світу, сповненого неймовірних і загадкових неблиць. Я мандрував неосяжними просторами цього світу, подовгу неспроможний повернутися до дійсності, і сам теж ставав наче несправжнім... В той час у мене, окрім читанки, не було та й не могло бути інших книжок, і вже значно пізніше я усвідомив, що Брехун ніколи мені не брехав. Просто замість Робінзонів, корабельних катастроф та індіанців він наповнив мою дитячу уяву своїми власними героями. І якби я спробував подякувати Брехуну за його чудові побрехеньки, він, напевне, мене б не зрозумів.

КАНДИДАТ У ЖЕНИХИ

У двері постукали — тихо, обережно. Потім клацнула клямка, і в щілину пролізла голова в кепці, з кирпатим носом і короткими сивими вусами.

— Є тут хто?

— Є, — відповів я.

— Ну, здоров і добри вечір! Це десятий номер?

— Десятій.

— У яблучко вцілив, а то вже думав, помилився. Мене звать Шано.

Цей селяк, швидше за все, був уперше в готелі. Почував себе ніяково, не знав, куди що покласти, як розташуватись. Однак, помітивши біля стіни мою рушницю, перестав соромитись і почав розповідати різні прецікаві мисливські пригоди. Виявляється, в них у районі, що за тридцять кілометрів звідси, кіз та оленів повноповнісінько, й саме через день там відбудеться велике полювання.

Розповідаючи, бай Шано простягнув руку до стіни і, не запитавши дозволу, погасив світло. Як щирий селяк, він не хотів роздягатися при сторонньому. Я відчув тонкий, напівзабутий запах домотканої білизни, знайомий з дитячих літ. Протягло зітхнувши, певне, відчуваючи втіху від дотику свіжих простирадл, бай Шано почав був знову щось розповідати, та несподівано замовк, підкошений сном. За хвилину почалось оте хропіння, в якому вчуваються й звуки кавалерійської сурми, й валування собак, і гомін морського прибою, й чимало інших таємничих стихій, що клекочуть у грудях літніх зморених, але ще бадьорих селян.

Врешті, коли бай Шано прокинувся, було ще темно. Він сидючи вдяг штани, линув собі під краном води на обличчя. Не зважаючи на мої запевнення, що нотаріус, до якого він збирається, ще спить, бай Шано не згодився знову лягати. Сівши на підвіконня, він отак цілу годину дивився на вулицю. Що мав робити — піднявся і я, написав йому заяву до нотаріуса, і ми знову завели мову про мисливські пригоди. Потім бай Шано заховав заяву в кишеню й на знак вдячності запросив мене на оленьче полювання. Годині о десятій я розрахувався за номер, і ми вдвох подалися на вокзал.

Певно, бай Шано повернувся додому раніше, ніж обіцяв, бо його домашні здивувалися й навіть зникли. Разом з господарем приїхав гість, нічого страшного. І все-таки в мене виникло відчуття, ніби бай Шано теж збентежився. Він познайомив мене з дружиною та дочкою, а на парубка, що стояв біля столу, й не глянув. Поки роздягався й розповідав про відвідини нотаріуса, парубок рвався піти, але мати й дочка подавали йому настирливі знаки лишитися. Він спирався на спинку стільця, і його обличчям, прихованим за густими бакенбардами, пробігала сором'язлива й водночас рішуча посмішка. Я не раз бував свідком

таких сцен і тепер здогадався, що хлопець — кандидат у женихи доньки господаря. На те воно й вийшло. Бай Шано покружляв кімнатою, сів, кинув неприязний погляд на парубка й запитав почервонівши:

— Ти чого прийшов?

— А так просто...

— Як це «так»? Хіба я тебе кликав?

— Ні.

— Отож нема тобі чого тут робити. Я навіть імені твого не знаю. Ми з тобою ні родичі, ні знайомі.

— То давай познайомимось...

— Бач, який спритний!

— Який є,— сказав рішуче хлопець, і посмішка зникла з його обличчя. — Ми вже з Ленкою остаточно домовились.

— Я батько своєї дочки чи ні?

— Хто ж каже, що не батько? — Парубок знизав плечима. — Однак такі справи вирішують не мати з батьком.

— Та я, голубе, не знаю, як тебе й звать!

— Невже? Не знаєш — то знаєш. Стойко мене звать. Сільчани ми з тобою.

Мати й донька стояли понурившись. Певно, досі любенько гомоніли з хлопцем, а тут їм заціпило. Та в їхніх очах читалося щире співчуття, й хлопець пожавішав. Він витяг пачку сигарет і закурив. Ленка тут-таки подала попільничку. Вони щось шепнули одне одному й тихо засміялися, немов у кімнаті більше нікого не було.

Цього бай Шано не зміг стерпіти.

— Слухай-но, парубче! Ану, мотай звідси!

«Кандидат» підвівся, але не поспішав іти. Він затягся, пустив дим носом і, поважно ступивши крок до бай Шано, мовив:

— Ти мене проганяєш — ну, гаразд, я піду. Але мушу тобі сказати, що я заробляю по сто п'ятдесят левів чистими в місяць і маю кімнату з кухнею. До того ж, через два місяці майстром стану. А твоя дочка — не єдина на білім світі!

Його вустами промовляла вражена гідність.

— То й ти — не єдиний на світі! — Бай Шано схопився з-за столу. — Геть звідси! Ви тільки гляньте! Заходить до хати, як до магазину: на гроші — дай товар! Де ж це бачено?

Хлопець кивнув лише мені й вийшов, лишивши по собі хмарку диму. Бай Шано все ж таки подався його провести і незабаром повернувся.

— Накривайте на стіл! — звелів він, ще не заспокоївшись. — Звиняй, дорогий госте.

— Ленко,— озвалась мати,— піди-но принеси нові виделки. Вони там, у шафці, на верхній полиці.

Дівчина випурхнула на кухню. За стіною почулося шамотіння. Господиня, накривши на стіл, запросила мене сідати.

Минуло хвилин п'ять. Донька й досі не несла тих нових виделок. Мати встала з-за столу, вийшла і тут же вернулася зі сльозами на очах.

— Шано, нема її на кухні. Напевне, втекла до нього... Що робити?

Я сподівався, що бай Шано вибухне гнівом. Та він подививсь на дружину швидше хитрувато, ніж злісно. Скривив рот і спробував передражнити її:

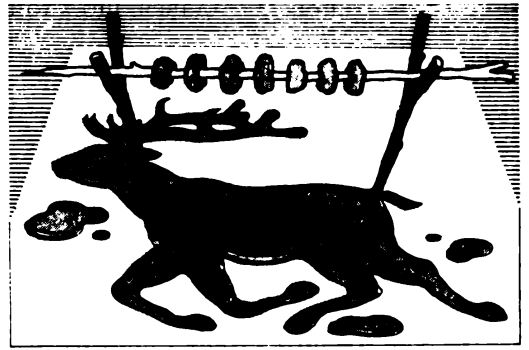
— Втекла? Отож лягаймо помирати. А ти не знала, що твоя дочка втече? У всьому з нею заодно — а тепер крокодилячі сльози? Не мороч мені голову. Я знав, що вона втече,— сказав він, звертаючись до мене. — А кричав — щоб душу відвести... Та й як не кричати? Прийшов парубок, слова по-людськи не вимовив, а тицяє мені під ніс цигарку, хапає за руку мою дочку і навіть спасибі не каже. Сто п'ятдесят отримує в місяць, кімната з кухнею в нього!.. Якщо мова про хату, то в мене своя є. Хіба справа в грошах, хай вони горять!

Він почав був їсти, та раптом відклав виделку. Обличчя його витягнулося й зблідло.

— Я гадав, він сватів прише. Ну, я б трохи покомизився. Так воно заведено: мовляв, донька в мене ще малá й така вже серцю любá... А вони б сказали: «Хоч малá та люба, але ж дівка — від серця відірвати можна». Ото мені й було б нагородою за те, що двадцять літ над нею трусився... Ні, ти подивись-но, як тепер молоді роблять. Не вмiють вони втішити людину, розумієш, не вмiють! А той, хто не вмiє втішити інших, і сам не втішиться. Та що вже тепер балакати!.. — додав бай Шано, махнувши рукою.

І відвернувся, ховаючи очі, що раптом заблищали.

ОЛЕНЬ

Я гадав, у бай Шано пропаде всякий настрій іти на полювання. Та він виявився справжнім мисливцем — розбудив ще вдосвіта, й ми пішли. На майдані зустрілися з іншими мисливцями і рушили. В нас було чотири собаки. Схід сонця застав нас уже на горі, звідки видніла вся долина. Бай Шано розставив усіх, а потім пішов спустити собак.

Я стояв під білокорим буком. Крізь гілля дерев проникало сонце, і ранкова імла в його яскравому промінні поступово танула. Праворуч схил, забарвлений меланхолічною красою першого осіннього золота.

На протилежному боці звору загавкали собаки. Мисливці приготувались. Почувся тріск сухих гілок, і серед букових стовбурів з'явився олень. Він зупинився й насторожено покрутив головою. Наближаючись до нас, олень виходив з тіні, й тоді його густа світло-сіра шерсть вилискувала на сонці. Він обережно переступав своїми дужими витонченими ногами, високо піднявши красиву голову, і кожен з нас, мисливців, звичайно, сподівався, що він піде саме в його бік. Затамувавши подих, націлюючись то в груди, то в голову оленя, я молився, щоб він звернув кудись. Якби олень вийшов на мене, я б, звичайно, вистрелив просто йому в серце. Іншого виходу не мав. Людина вбиває чудове створіння, щоб потішити своє марнославство — ось, мовляв, дивіться, який я стрілець! А може, це споконвічна атавістична жадова вбивати?

Прислухавшись до гавкату, ми зрозуміли, що олень зник за горою. Підійшов бай Шано, блідий від втоми і хвилювання. Він сказав, що треба перейти в інше місце. Ми пішли за ним.

Перед нами відкрилася простора долина, поросла дубовим підліском і папороттю. Собаки озвіріло переслідували оленя.

Тепер ми весь час його бачили. Він бігав стежками й галявинами, сполоханий, але неприступний, — уся гора належала йому. Втім, коли спробував вийти з долини, пролунав перший постріл. Олень умить повернув назад, та незабаром знову наткнувся на засаду. Кожна спроба вийти з оточення коштувала йому двох зарядів великого шроту. Тепер він майже летів над опалим листям, закинувши голову й притуливши роги до спини. Мисливці захоплено стежили за ним: «Ну й красень! Плаває, як та рибина в воді!» І тут же цілились у нього й стріляли великим шротом з обох стволів. Минула добра година. Олень, уже смертельно поранений, робив короткі судомні стрибки і кружляв майже на місці. Нарешті ми втратили його з виду. Собаки загавкали якось особливо.

Бай Шано крикнув:

— Готовий!

І щодуху побіг схилом униз.

Ми пустилися слідом.

Олень лежав на широкій галявині, випнувши ноги вперед і закинувши роги за спину в тому ж пориві, в якому досі носився долиною.

Кожен з нас для чогось поторкав його, захоплений красою, в якій уже не було життя.

Поки ми переслідували свою жертву, бай Шано так хвилювався, тепер же був байдужий і суворий. Він звелів усім відійти, а сам з трьома помічниками заходився білувати оленя. На галявині кипіла робота. Ми зібрали хмизу, розпалили багаття, приготували шампури. Запахло димом і теплою кров'ю — ніби насправді відбувалося принесення жертви язичькому богові. Бай Шано, мов досвідчений хірург, розібравши оленячі тельбухи, раптом провів рукавом по носі й випростався.

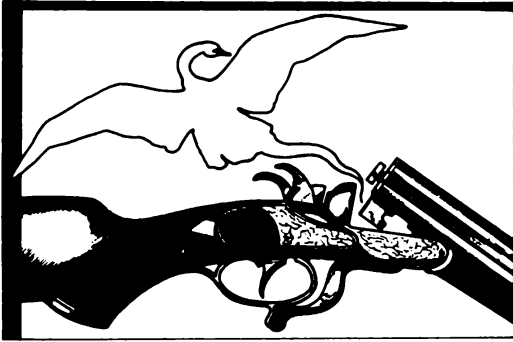
— Даремно гаiali час, хлопці! — скрушно зітхнувши, сказав він. — Не доведеться нам покуштувати свіжини. Жовчний міхур лопнув. Чого доброго, ще потруїмось...

— Шкода! — сказав якийсь хлопець. — А я так радів, оце, думаю, привезу додому оленинки...

Всі вибухнули істинно запорізьким реготом. Бай Шано теж сміявся від душі. Це, як я зрозумів, був його коронний жарт з новачками: хто ж знає, що в оленя немає жовчного міхура?

І розпочалася мисливська учта. Закружляли пляшки з вином та ракією. На довгих шампурах над вугіллям зашкварчали оленячі тельбухи. Всі розповідали про свої неймовірні пригоди на полюванні й усі всьому вірили...

Далеко пополудні вирушили ми назад. На галявині, де кілька годин тому лежав олень, лишилася тільки велика калюжа крові. В ній плавало сонце.

ЗАТЯТІ ЛЮДИ

Учора ввечері, теско, я заснув і спав півгодини, а може, й менше. Тільки заплющив очі — кабани! Звичайно мені вві сні не щастить: то патрон не той, то рушниця дає осічку. Попомучуся, намагаючись вийти з халепи, й прокидаюся весь у поту, а потім цілий день нема настрою і все йде шкереберть. Але учора ввечері мені вперше пощастило. Причайлися ми й чекаємо: я, бай Стоян Шапиров, учитель Начев і лейтенант. Нарешті дивлюсь — біжать просто на мене звірі — великі, як осли. Підвівся я — ба-а-ах! — один дав сторчма прямо в байрак. Знову ба-ах! — і ще один пішов перевертом. Мої супутники теж стріляють, у них штук по двадцять набралось...

Після такого сну, гадаю, кожен обов'язково вцілить бодай раз.

Надворі було ще зовсім темно, але, згораючи від нетерпіння, я вдягся. Перевірив патрони й рушницю — мою та бай Стояна, він бо не любить возитися зі зброєю. Чищу й невідомо чому вдивляюся в спинку дитячого ліжка. На ній чоловік і жінка намальовані в човні. Чоловік гребе, а жінка розляглася в рожевій сукні, з довгим волоссям, царівна або русалка та й годі. Та не в сукні, не в волоссі головне, а в обличчі. Неначе нашу Пепу намалював художник. Дивна річ, відколи дивлюсь на цю картину, та лише сьогодні помітив, що то Пепа. Хто така Пепа? Та який же ти чоловік, теско, якщо живеш у нашому місті й не знаєш, хто така Пепа. Офіціантка в ресторані «Червоний прапор». Між нами кажучи, теско, я в неї вклепався був торік. Так улип, що коли б вона видала мені візу, кинув би жінку й пішов до неї не задумуючись. Це через Пепу почав я їздити на полювання аж до гори Странджі. Обіцяв Пепі кабана. «Привезеш кабана, — каже, — влаштуємо сабантуй». Я цілий рік никав біля ресторану, щоб це почути. Бай Стоян працює чи засідає, а я сиджу в машині й вісім і десять годин зряду. Людині мого віку можна збожеволіти з нудьги. Читаю газети, куняю, а набридне — йду до Пепи. Коли ти не знаєш її, то що тут балакати. А побачиш (тільки дивись чоловічими очима!) — отоді поговоримо! В мене від базікання язик заболів, але все без толку: не йшла Пепа назустріч. Була б замужем — зрозуміло, а то ж вільна! Хоч раз би поїхала зі мною машиною прокататися, щоб і я годину-другу подививсь на неї зблизька. Може, мені б це допомогло, але Пепа наче вирішила мене заморити. І раптом минулого тижня згодилася. Досі скільки їй дичини пропонував — не бере, а позавчора заманулось їй вепрячого м'яса. Гаразд, Пепо, гаразд, кажу. Не одного — двох вепрів привезу. Вийшов з ресторану і, якби мав рушницю під рукою, певне, бабахнув би серед білого дня на площі...

Тепер, думаю, згодився б тільки бай Стоян. Він ще більше від мене захоплюється полюванням. Скільки ми дичини з ним удвох перебили, якби «Волга»

говорити могла!.. Однак, якщо в нього якась конференція чи відрядження, мій задум піде під три чорти. Кинувся я до нього, а він і сам на порозі. «З Софії,— каже,— повинно начальство приїхати, тож займись машиною». Вона в порядку, кажу, а лейтенант довідався, що на горі Странджі стада вепрів з'явилися. Йому друг-прикордонник повідомив. Пощастить узяти хоч одного вепра — буде чим гостей привітати. «Давай,— наказав бай Стоян. — Поїдемо на суботу й неділю». Оце начальник! Вирішив — і все, дай боже йому здоров'я!

Я завів мотор і поїхав навпростець до бай Стояна. Було ще темно. На вулицях ні душі, але нічого, думаю, посиджу в машині, а як розвидниться — розбуджу. Зупинив біля під'їзду, дивлюсь — а на кухні в нього світло горить. Підіймаюсь у квартиру — бай Стоян сидить уже вдягнений, п'є каву. Інші теж серед ночі повставали. Вчитель чекав біля свого будинку, а лейтенант — на головній площі. З ним ще двоє відставників. Сидять у «Москвичі», курять. Я поїхав уперед, вони за мною — покотили до Странджі. Дорогою, в Бургасі, зупинилися поспідати й рушили далі. Вже досить далеко від міста бай Стоян звелів зупинитися. Я загальмував. Він вийшов, дістав рушницю з багажника й пішов до моря, воно там близенько, затока. Дивимось ми з учителем — а там білий птах за сто метрів од берега плаває.

— Лебідь,— каже вчитель і побіг до бай Стояна. — Гей, Шапиров,— кричить йому,— то ж лебідь!..

Бай Стоян мов і не до нього. Зарядив рушницю, прицілився, а тут саме лейтенант під'їхав з тими двома відставниками. Всі чекають у машині, а вчитель не вгамовується, кричить бай Стоянові.

— Та то ж лебідь, Шапиров!..

Бай Стоян відмахнувся — заткнись, мовляв. З берега дмухав сильний вітер, і птах міг почути голос. Гримнув постріл. А лебідь — ані руш, наче нічого й не трапилось. Мій начальник іще раз бабахнув, і тоді, теско, сталося таке, що я, якби не бачив на власні очі, нізащо не повірив би. Птах повернув до берега й поплив просто на нас. Бай Стоян перезарядив рушницю, і третій постріл збурунив воду перед самими грудьми лебеда. Дурний птах! Замість того, щоб злякатися, пливе до нас, сам під шріт лізе. І що ближче підпливає, то більшим і красивішим стає. Пір'я біле, дзьоб чорний, шия довга — та що там казати... І пливе собі, немов сліпий, просто під постріл. Так і попався на мушку — одне крило розпустилося на воді, мов газета, а здоровим захлопав, наче хотів злетіти. І поніс вітер лебеда назад у море, щораз далі від берега. Бай Стоян гукнув:

— Дайте човен! Лейтенанте, знайдіть човен!

На протилежному березі затоки бовваніла рибальська хатина. Біля неї стояло кілька човнів. Лейтенант погнав туди «Москвичем» і за п'ять хвилин залагодив справу. Хто відмовить Стоянові Шапирову? Пароплав попросить — і пароплав дадуть. А птаха відносило далі й далі. Він вряди-годи махав здоровим крилом, наче вітрилом. Лейтенант з рибалками добру годину гребли, поки його наздогна-ли. Нарешті вловили, кинули в човен і повернули назад. Повіриш, теско, дві години вони боролися з вітром, ніяк не могли причалити до берега. А ми все стояли й мерзли. Ми ще не дуже, а ось лейтенант аж посинів од холоду. Витягли лебеда на берег. Він важив кілограмів десять, а то й усі дванадцять. Запхнули ми його в багажник і поїхали далі...

Було вже за південь, і я гнав із швидкістю до ста кілометрів на годину, щоб швидше добратися до гір. Цей день, гадаю собі, ляснув у нас на лебеда, та хоч завтра вдосвіта будемо на місці, інакше Пепа й не гляне в мій бік. Я вже припас домашнього вина й ракії. Віднесу їй додому, а вона насьмажить вепратини. Сабантуйчик вийде на славу!..

Ось що тобі я скажу, теско: нічого нема приємнішого, ніж зайти в дівочу кімнату. Скрізь порядок, чистота, тиша. Випийте трохи, покуштуйте вепратинки, знову випийте, якщо захочеться, а потім вона в своїй міні-спідничці сяде вам на коліна. Нічого більше в світі не хочу, аби тільки сіла. Думаю про це, коли дивлюсь — лейтенант мене здоганяє й сигналізує. Я збавив, ми порівнялися, тоді він випередив мене й зупинився. Це було в Аркутині. Лейтенант підходить. «Мені треба зігрітись,— каже,— бо мене протягло. Може, чаю чи ще чогось випити?»

— Вип'ємо у Фоки по чарці коньяку, і все мине,— сказав мій начальник. — Тільки стоячи, нашвидкуруч, а то часу нема.

Фока побачив нас і завсміхався — не раз приїздили ми до нього з бай Стояном. У ресторані порожньо й тихо, зате офіціантки люб'язніші, ніж улітку. Одну страву замовиш — дві принесуть. Там тепер, у зимовий сезон, лишилися тільки три дівчини. Фока їх мобілізував, і вони вмить заставили стіл стравами, хоча ми, здається, лише й замовили гарячий чай з коньяком. Фока взяв нас в облогу й не випустив. «Пташиного молока вам дістану, тільки посидьте!» —

каже. Нудиться чоловік, компанію шукає. Імо й п'ємо, а на вулиці сніжок почався, навіть не просто сніжок, а з градом. За півгодини все побіліло, немов спеціально для нашого полювання.

— Погода добрача, хлопці! — каже бай Стоян.

Тут учитель показав себе:

— Погода чи негода, а я звідси ні кроку. Фоко, є в тебе вільне ліжко?

— Скільки завгодно! — каже Фока. — Вісімдесят місць першої категорії. П'ятдесят процентів скидка, а можна й просто за так.

— Іди сюди, цокнемося! — сказав учитель. — Пополювали, лебедя ляснули. З мене вистачить!

— Лебедя? — запитав Фока. — Дайте подивитися.

Я витяг птаха з багажника, приніс у ресторан і поклав долі біля дверей. Дівчата й Фока присіли навшпиньки довкола. Ми сидимо за столом, допиваємо, а вони дивляться на лебеда й мовчать.

— А він і не боїться, — каже одна з дівчат і гладить птаха по голові. — Ой, крило майже зовсім перебите!..

Лебідь і справді не боявся. Волочачи по підлозі поранене крило, він підійшов, поклав дзьоб на плече дівчини — і вона, дурненька, аж просльозилася.

— А чого йому боятися? — сказав учитель. — Відколи вилупився, серед людей живе.

Учитель уже досить хильнув. Звичайно він не дуже балакучий, та й не п'є, а тут перекидав чарку за чаркою.

— Минулого року був я в Польщі, — повів він, — бачив озеро в центрі Варшави. Там плавали лебеді. Їм кидали хліб. А діти навіть підходили до води і годували з рук. Потім польські товариші повезли мене на далекі озера й річки, на риболовлю. Сидимо ми з вудками, а тут із-за очерету випливає лебідь: «Гок-гок-гок!» Ніби запитав: «Клює?» — й поплив своєю дорогою.

Учитель підняв чарку. Лейтенант масажував шию й плече. Бай Стоян грюкнув порожньою чаркою об стіл і закричав:

— Поїхали! Фоко, рахунок!

Він схопився і почав лічити гроші. Я теж встав, а лейтенант знову взявся за плече й сказав:

— Куди поспішати, дайте хоч трохи зігрітися.

— Нема коли, — відрізав бай Стоян. — Твої люди викликали для нас кухаря з застави, тож завтра до світанку ми маємо бути на місці.

— Широ кажучи, я навряд чи зможу полювати, мене всього крутить, — сказав лейтенант, опустивши голову і тручи потилицю.

— Там, у горах, ми тебе й розітремо, — сказав бай Стоян. — Випивка буде й там. Не вередуй!

Бай Стоян підійшов до вікна й заходився розглядати подвір'я, чекаючи, поки інші розрахуються. Та повернувшись, побачив, що всі так само сидять на своїх місцях. Фока зиркав то на них, то на бай Стояна, а дівчата возилися з лебедем, пробуючи засунути йому в дзьоб хліба. Бай Стоян кивнув мені, я взяв птаха й відніс його до багажника. Коли ж повернувся, вчитель сказав:

— Не хочу полювати на вепрів. Тут я почувую себе краще.

— Ми до тебе не прив'язані, — розлютувався бай Стоян. — Обійдемося!

— Ще б пак!

Учитель мов сказився: коли бай Стоян щось казав, той відповідав удвічі дошкульніше. Ніби й інтелігент, а виявився вредним чоловіком. Його курінь як хатка в найзапекліших мисливців. У нього й плитка там, і ліжко, і столик. Якось увечері пішов я до нього постріляти качок, а він сидить і перевіряє зошити. Почує крикання на болоті, погасить світло, вистрілить в «амбразуру» — й знову до зошитів, а тепер затявся й не хоче вилізати з-за столу. Вчитель є вчитель, це зрозуміло, що з нього візьмеш, але лейтенант був ще вредніший. Людина військова, кожному погоніві козирає, а тут і собі затявся. Хоч мисливець із нього запеклий. Повинен тобі сказати, теско: зятятість — лиха хвороба. До того ж заразна. А зятятіших від болгар у світі немає! Болгарин, якщо впреться, то краще кепку свою з'їсть замість пиріжка, але не поступиться. Заперечувати бай Стоянові? Та йому в цьому місті ніхто не смів слова впоперек сказати. Бай Стоян розлютивсь, аж зубами скрегоче, він не звик поступатись. Я подумав, зараз гримне: «Встати!» Але він повернувся до мене й каже:

— Заводь мотор!

Ми підійшли до машини. Лебідь почав борсатися. То крилом, то ногами б'є так, що ось-ось кришка багажника зірветься. Бай Стоян схопив птаха за шию та як розмахнеться — й пошпурнув його через усе подвір'я.

— Поїхали, — каже, — а ті хай добираються як знають.

Їду назад, а серце в мене млоїться. Прийме мене Пепа чи прожене? Залишаю бай Стояна біля його будинку, а сам їду просто до неї. Дзвоню, відчиняє. Вєсь похолонувши, стою біля порога й не знаю, що сказати. А вона каже:

— Заходь!

Заходжу, сам не знаючи для чого. Душа переповнена, а руки порожні. Пепа подає стілець, сідає навпроти. Яка в неї зачіска, а яка шия!.. Про міні-сукню я вже не кажу! Глянув я на ніжки, й так приємно мені стало. Знаєш, тезко, досі ніколи я не почував себе так чудово тільки від того, що просто дивився на жінку. Тоді ж усе їй і розповів.

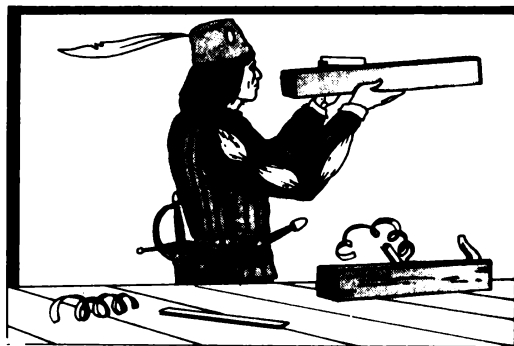
— Затятий народ, серденько. Якби навіть рушницею їм пригрозив, однаково не поїхали б полювати на вєпрів. Для тебе, ластівонько, я десять гір подолав би пішки, а через них, через отих упертюхів...

— Ну дарма,— каже вона й сміється. — В мене все одно сьогодні гості будуть. А ввечері сестра прийде.

Обманула. По очах зрозумів, що обманула. В неї й сестри немає. Але ж і в мене не було вєпрятини...

Провела вона мене до дверей, усе на цьому й скінчилося. Ото таке...

РОМЕО

От я й удома.

Сиджу за друкарською машинкою, втупившись у чистий аркуш. На мене чекає справжня радість: передрукувати те, що занотував у зошиті. І дай боже, щоб білий аркуш не перетворив натхнення на нестерпні торттури, як це нерідко трапляється.

Отож, завершується коло моїх мандрів.

Учора я їхав спальним вагоном. Машина моя вийшла з ладу, і довелося покинути її посеред дороги на станції техобслуговування. Через місяць забєру.

Поїзд рушив, а друга лава лишалася вільною, я почував себе немов у готелі і, як це буває в таких випадках, з нетерпінням чекав, хто ж стане моїм сусідом. Та ось на першій же зупинці провідник розсунув двері і впустив до купе високого молодика з широким грубуватим обличчям і товстою шиєю. Пасажир поставив речі, дістав сигарети і вийшов до тамбура. За півгодини повернувся і відкрив чемодан.

— Я, з вашого дозволу, повечеряю,— сказав він, підсаджуючись до столика. — Пригощайтесь!..

— Дякую,— сказав я, відчуваючи, як у мене пробуджується апетит.

Не знаю чому, в поїзді завжди хочеться їсти, а чужа страва здається особливо смачною.

У мене ще лишалося півпляшки коньяку. Я витяг її і поставив на столик. Оскільки склянок не було, довелося пити просто з шийки. Після першого тосту ми познайомились. Пили, розмовляли. Заїдали притрушеною червоним перцем куркою, яка лежала на жовтій афіші. Я прочитав, що було надруковано там жирними літерами: «Ромео і Джульєтта». «Оце так,— подумав я,— їмо курку під соусом безсмертного кохання!..» Я хильнув, і, певне, тому ця безглузда думка здалася мені дотепною.

— Афіша чиста,— сказав мій супутник. — Не подумайте, що я зірвав її з паркану.

Він засміявся, і я раптом відкрив для себе, які глузливі, сумні й мрійливі водночас його блакитні очі. Їхнє м'яке сяєво дивно контрастувало з грубуватими рисами обличчя, немов два коштовні камінці, вправлені в шорстку кору дуба.

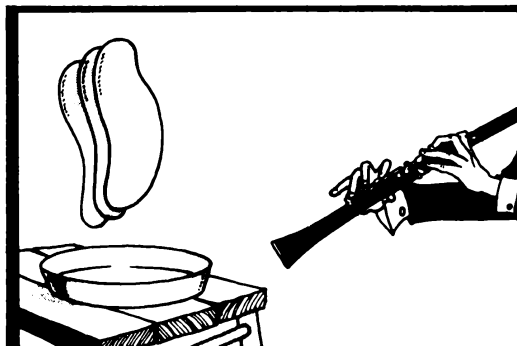
— Я працюю в театрі тєслею,— пояснив він. — Роботи або занадто, або ж мало. Тепер найчастіше грають майже на голій сцені. Гасають, як на стадіоні. А для класичних п'єс треба багато декорацій. Будинки, водограї, вулиці, дерева...

Все це я й майструю. — Він наголосив на останніх словах і засміявся: — Ваше здоров'я! Добре, що здогадалися захопити коньячок. Бо я збирався похапцем. Брат у мене в Софії. Одружується. А я завтра ж і назад. Ми саме ставимо «Ромео і Джульєтту». Тридцять вистав подивився, не кажучи вже про репетиції, й досі не можу надивитись. Понад усе мені подобається сцена біля балкона — балкон також я робив... Щовечора дивлюся з-за куліс. Тільки ото Ромео з'явиться, як мене починає колотити. Сам не знаю чому. Так у дроз і кидає. Забуваю, що це не Ромео, а Гошко Тодоров, із яким ми разом їздимо на риболовлю, пропускаєм по чарчині, а трапляється, й сперечаємось. Я його роль напам'ять вивчив... Чудовий світ, краса, так би слухав і слухав!.. Але все це я переживаю не тільки коли дивлюся з-за куліс, а й потім — удома, на вулиці, в майстерні... Віряться, що життя сповнене краси, ніжних почуттів, благородства. Друзі глузують, мовляв, ти трохи той... А я цілком нормальний. Просто це мене за душу бере — і все тут... Можливо, я й насправді трохи блаженний, — додав він, ковтнувши з пляшки.

В очах його промайнула журлива іронія, властива людям, що вміють спокійно й безпристрасно посміхатися зі своїх вад.

— Чому ж, — заперечив я. — Жити поезією Шекспіра — що в цьому поганого?

— Правда, дружина моя вважає так само, а вона не без глузду, повірте мені. Вісім років з нею прожили разом, я її добре вивчив. Раніше, до того, як влаштуватися в театр, я був зовсім іншою людиною. Грубим, неотесаним... Бувало, розсерджусь, візьму й одлупцюю її. Та вона не ображалася. Посердиться, посердиться — й відійде. А зараз оце висміює: «Змінився ти, — каже, — незабаром блаженним станеш». Може, я справді змінився? Та й як інакше? Серед культурних людей вештаюсь, п'єси дивлюся. З позитивних героїв приклад беру. Наприклад — з Ромео. Хто його створив? Геній, як каже товариш режисер. І я прагну бути на нього схожим. Жити і кохати, як він... Приходжу з роботи й кажу: «О Ефросино! Будь так люб'язна, вечерю мені подавай!» А вона дивиться на мене, як та теличка, регоче й передражнює: «Боже, нещасний мій Митко! Ти, бува, не здурів?» «Дурненька, — кажу. — Я ж намагаюсь ніжно до тебе, а ти...» Приніс якось їй букет квітів. «Ви тільки гляньте! — кричить. — На що він гроші переводить!» — «Та я ж його зі сцени взяв!» — «Сьогодні, — каже, — зі сцени, а звикнеш — в магазині почнеш купувати. Подарував би щось коштовне, якщо вже тобі так хочеться...» А я просто хочу бути з нею ніжним. Вчора мене вистава особливо приголомшила. Приходжу додому — дружина вже лягла. У вікно летить місячне сяйво — точно, як на сцені з прожектора. Диво та й годі! Отож і жінка мені здалася красивішою. Став я біля ліжка. Вона на мене дивиться, примружившись. Обличчя ясне, біле, немов сам місяць спустився на подушку. Я ще більше розчулився і кажу: «Клянусь сяючим місяцем, що посріблив верхівіття дерев, ти така чарівна!..» Вона як зарегочі! Аж зайшлася. «Чого ж ти, люба, смієшся?» — запитую. А вона: «Тому й сміюсь, що ти зовсім з глузду з'їхав. Не всі, — каже, — в тебе дома. Краще б ти мене відлупцював, як раніше бувало, щоб відчути, що ти в мене чоловік, а не ганчірка. Тьху, який слинько став, шмаркач та й годі! Тепер мені зрозуміло, чому ти всім місце уступаєш. По три години в черзі чекаєш, щоб кіло винограду купити. Всякі нахаби тебе відтирають, а ти: пробачте, громадяни-не, вибачте!.. Якщо будеш так перед кожним вибачатися, голодним ходитимеш! Життя, — каже, — це тобі не театр!» Виказала вона мені все це в обличчя і відвернулася геть. Тож тепер скажіть мені: хіба ж я справді не дурень?

ЦИГАНСЬКА РАПСОДІЯ

Увінчаний лаврами маестро, король кларнета не тільки нашого рідного села, а й цілого краю, Рамадан Таїров уже добрий тиждень голодував. Виникла реальна загроза, що це надовго. Як усі знаменитості, що потрапляли в біду, він теж

намагався втішатися спогадами про славне минуле. А воно в нього було справді славне. Вся Добруджа знала Рамадана, не було в ній жодного будинку, від найбіднішого до найзаможнішого, де б не ступала нога цього музиканта, де б на весіллях, хрестинах, товариських сходах, іменинах, храмах чи ярмарках не став би він душею свята. Про магічну силу його мистецтва ходили легенди, і то не вигадка, а щира правда. Всі ми знаємо, наприклад, як один з братів Богданових — веселий, добрий, романтичний чоловік — усього за кілька років проциндрив свій маєток і пішов жебрачити під звуки Рамаданового кларнета; як заможний турок із сусіднього села на наших очах розтринькав усе до мідяка, не залишивши дружині навіть на паранджу, а якийсь околійський начальник, отруєний солодкими чарами мелодій Рамадана, махнув рукою на кар'єру. Я вже не кажу про всякий простий люд, що співався й ішов старцювати. І все через оту чарівну музику.

Не так-то легко видряпувався Рамадан на верхи слави. Як зараз, так і раніше, в мистецтві був надто великий так званий «сірий потік». Звичайно, серед кларнетистів також. На відміну від деяких нинішніх представників цього потоку кларнетисти не обіймали відповідальних посад у мистецтві й не перевтомлювали себе боротьбою з надто сірим потоком, бо знали: хоч він і сірий, але то — ріка, бо тече не від гирла до джерела, а від джерела до гирла. Отже, що вище стоять представники сірого потоку в ієрархії мистецтва, то сірішу воду дають у потік. І хоч вони усвідомлювали цю просту істину й ніхто з них не кидав каміння у свій власний город, давні представники сірого потоку не були скромнішими, ніж нинішні, тому ніяк не могли примиритися з успіхами своїх обдарованіших колег. Вони заздрили Рамаданові, ненавиділи його, зводили на нього всілякі наклепи — від особистих до політичних; дійшло навіть до того, що спробували помірятися з ним силою. Відомо: що менше в людини таланту, то більше зарозумілості, і саме такі почали на різних святах викликати Рамадана на змагання. Той спочатку відмовлявся — зі скромності й гордості, але противники не давали йому спокою, і зрештою він вимушений був приймати виклики. А їх сипалося не десятки, а сотні (тоді теж багато народу займалося мистецтвом). І хто тільки не кидав йому рукавиць — і болгари, й турки, і цигани, і татари, й румуни, й один серб, який нещодавно перед тим поселився в нашому краї, і навіть вірменин. Отож Рамадан Таїров мусив перемагати суперників не тільки своєю, циганською музикою, а й їхньою, національною — тобто боротися на чужій території. Змагання не коштували йому великих зусиль: досить було заграти — й публіка оголошувала його переможцем.

Щодалі ширилася слава Рамадана, то більше найвідоміших асів кларнета приходило позмагатися з легендарним музикантом. Нарешті з'явився й Шукрі, турок з Деліорману, — чоловік, що мав бичачі в'язи й груди, які вміщували щонайменше десять кубометрів повітря; Шукрі був створений для того, щоб жити не кларнет, а цілий духовий оркестр. Його мали за першого кларнетиста на всю Східну Болгарію, і недаремно. Ті, хто чув, як він грає, розповідали, що під його музику дерева йшли танцювати, а черепиця на дахах підскакувала, немов од землетрусу. І взагалі йому створили таку гучну рекламу, аж можна було подумати, ніби Шукрі всюди наймав клакерів. Та й сам він, як старогрецький бог Пан, відверто пишався своєю грою і шукав гідного суперника, щоб, помірявшись з ним, довести всім раз і назавжди, що він — великий музикант. І, як той Пан, охоплений надмірною зарозумілістю, викликав на змагання Аполлона, так і Шукрі кинув рукавицю нашому Рамаданові. Змагання відбулося саме в день святого Димитрія на просторій галявині за містом Добричем. Навкруги не було жодного дерева, тому ми не змогли пересвідчитися, чи пішли б вони в танок, зате добре бачили: коли Шукрі грав, від нього з такою силою бризкала сліна, що люди поблизу вимушені були відскакувати, витираючи обличчя хустиною.

У старогрецькій легенді розповідається: коли переможець змагань Аполлон ударив по золотих струнах своєї кіфари, полились такі величаві, божественні звуки, що зачаровані слухачі аж заціпили, а сама природа поринула в глибоке мовчання. У Рамадана сталося навпаки. Коли він заграв, тисячі слухачів різної національності, в тому числі й журі, почали клацати пальцями, немов кастаньєтами, галасувати, трясти плечима й упали в такий екстаз, що навіть ганчір'я на них танцювало. Перемогу присудили Рамаданові, й відтоді він став для нас тим, чим Армстронг був і лишається для джазової Америки. Так завдяки змаганням на очах усього народу Рамадан заткнув рота всім тодішнім представникам сірого потоку в музичному мистецтві.

Багато шани й нагород отримав він за своє життя, не раз удостоївся честі сидіти за одним столом з дуже багатими, впливовими особами, проте, як істинний артист, лишився зі своїм кларнетом, дружиною та шістьма хлоп'ятами в убогій хатині. Свого часу Рамадан уганяв за дівчатами, і в тих перегонах натворив дітей з такою артистичною недбалістю, що тепер не міг певно сказати, скільки їх —

тринадцять чи п'ятнадцять — та яке від якої жінки. Одне знав напевно: всі чотири дружини породили йому самих хлопчиків, з яких шестеро були при ньому (один від першої, троє від другої й двоє від нинішньої — Муси), а решту — шість чи вісім — давно не бачив і не чув.

Зараз маестро цілими днями сидів чи лежав на долівці своєї хатини, закутаний у ганчір'я, кутив крадений самосад, якого власноруч кришив ножиком на триногому дзиглику, й з почуттям ображеної гідності думав про те, до чого ж люди бездушні, невдячні й жорстокі. Загострена уява знову водила його домівками тих багатіїв, яких Рамадан вважав своїми боржниками. Колись вони приходили до нього в будь-який час, у годину й негоду, ледве не силою витягали з теплого ліжка, навіть хворого чи змореного, і примушували грати. Бувало, він надриувався цілими ночами, а всі пили, їли й веселилися собі на втіху. Тепер, змучений голодом та образою, німічний Рамадан то ладен був уже постукати до них у двері, то знову плекав надію, що вони самі згадають про музиканта в такий скрутний для нього час.

Таке траплялося й раніше — пізньої весни та раннього літа, — коли торішні запаси вже кінчалися, а до нового врожаю ще було далеко. Звичайно, цей період не означав голоду, проте вимагав ощадливості, поки виросте нова зелень. Тому селяни й тремтіли над кожною крихтою, спускали з цепу собак, аби віднайти непроханих гостей, та й самі не дуже вистромляли носа за ворота. І все ж таки цигани снували селом і жебракували. Собаки накидалися на них з люттю, немов хотіли не тільки пошматувати їхні шаровари, а й самих розірвати. Циганки ж сміливо заходили на подвір'я, здебільшого по дві, віртуозно крутячи довгими палицями, одну — лівою рукою, другу — правою. Робили вони це так спритно, що створювалось враження розкрученого пропелера.

Деякі господарі ховались, інші кричали: «Забирайтеся геть, нічого в нас немає!» Та циганки спокійнісінько відгукувалися: «Буде у вас, дорогенькі, все буде!» І йшли собі до сусідньої хати. Зможніші й розумніші ставилися до циганок, як до провісниць добра, й ніколи не відпускали їх з порожніми руками, бо знали, що цигани, як тварини, вміють погоду вгадувати, а відтак — і види на врожай.

В добрі роки вони жили, мов справжні аристократи. Передчуваючи розкоші, цілком віддавалися панським лінощам, галасливим чварам і різноманітним розвагам. У жнива, коли мигнули спина на нивах, знемагаючи від спеки, вони вилежували в холодку чи ськали один в одного в голові, а дочекавшись, поки трохи спаде пообідня спека, йшли в село, щоб виканючити щось у бабів, які лишилися стерегти дім. Після заходу сонця люди поверталися з поля, пішки чи возами, з сапами, косами й серпами, не відчуваючи від втоми рук і ніг. А оскільки дорога пролягала повз циганський виселок, ми не могли не зупинитися там, щоб подивитися на їхні розваги та послухати пісень.

Мазанок, що поросли зверху густою травою, в таборі було зо три десятки: однакові, небілені, з великою діркою попереду — замість дверей — і трохи меншою збоку — замість вікна. Всі вони стояли рядком, не мали ні подвір'їв, ні садків чи городів, між ними паслися віслюки й припнуті до кілків коні — похмурі й такі худі, що хребти їхні нагадували пилку з великими зубами. Біля деяких вогнищ топталися гуси, теж прив'язані, певне, крадені. В закіптюжених казанках щось булькало, а поряд, просто на голій землі, сиділи циганки в строкатих шароварах та хустках — яскраві візерунки кричали й верещали, немов напівголі циганчуки, що вовтузились у піску, нагороджуючи одне одного стусанами, почухуючи кудлаті голови, вкриті струпами (їх стригли тими ж ножицями, що й овець). Чоловіки сиділи на порогах, однією ногою в мазанці, другою надворі, курили великі, скручені з рудого обгорткового паперу «козячі ніжки», час від часу покрикуючи на дітлахів і на жінок — грубо, погрозово, непристойно...

І над цим мурашником, насиченим запахами диму й смачної юшки, немов птахи з ясного неба, раптом виникали тремкі звуки Рамаданового кларнета, що наповнювали безтурботні циганські серця щемливою плавною мелодією з безліччю чарівних переливів. Вмить залишивши все, цигани, від малого до старого, немов барвистий потік, кидалися до мазанки Рамадана. А він сидів на порослій травою покрівлі у своїй артистичній одежі — старій жилетці, білій засмальцьованій манишці та чорному фетровому капелюші, сидів, звісивши ноги, натхненно піднявши кларнет до вечірнього неба, заплющивши очі й роздувши щокі, — втілений ідеал своїх співбратів, настільки близький по крові, наскільки й незбагненний, як і всякий обранець долі, — він був для них богом, що полонив їхні безбожні душі не біблійною мудрістю та євангельськими повчаннями, а божественним голосом музики.

Але ось у протяглі сумну мелодію, що тремтіла, ніби сріблясте переливчате марево в широкому степу, проникли потаємні нотки непокою та неусвідомленої пристрасті, вони обернулися дивним східним танцем, насиченим тяжким вогняним ритмом, який спочатку невиразно хвилював, а тоді почав поволі розпалювати кров, сповнюючи серце диким, невгамовним захопленням. Муса — молода, остання дружина маестро — вигинала свій стрункий стан у любострасному танці живота, і всі цигани, від малого до старого, доти танцювали навколо, відбиваючи такт на бубнах, кастаньєтах, порожніх каструлях, тацях і дерев'яних ложках, поки приходили до нестями. Ми ж, зупинившись ніби на хвилинку, простоували біля них годинами, а потім, коли вже вкладались спати й очі наші злипались, у вухах ще довго вчувались ритми тих циганських танців.

Восени, взимку й навесні, під час свят, Рамадан не лишався без роботи. Муса, якщо не була вагітна, всюди його супроводжувала, доводячи публіку своїми танцями до екстазу, збираючи в нагороду повні торби харчів, а часто й ношену одягу для себе чи для дітей. У такі благословенні дні маестро тішився власною величчю, товстів, обличчя його лисніло самовдоволенням, очі збуджено горіли. З артистичною зневагою дивився він тоді на щоденні турботи циган і казав їм: «Кларнет мене годує й годуватиме до самої смерті!» Говорив це, наївно вірячи в те, ніби багатії не можуть обійтися без мистецтва, — йому й на думку не спадало, що ті наймають його, аби повніше тішитися своїм багатством, що, навіть упадаючи в п'яне захоплення від музики, витверезівши, вони так само зневажають його, брудного, шолудивого цигана. Втім, ділові люди однаково зневажають усіх, хто дме в дудку, пише віршики чи малює картинки, музикантів, письменників і художників за те, що живуть сьогоднішнім днем, нарозхрист, не створюючи нічого «корисного».

Осліплений славою та наївною вірою в те, що живе з усіма на рівних, маестро тепер дивувався, як же всі так швидко забули його, чому ніхто не здогадається принести бодай жменю зерна чи окраєць хліба. Рамадан, звичайно, не пам'ятав такого випадку, коли б якийсь добродійник сам запропонував щось циганові, і все ж тішив себе надією, що хтось із місцевих багатіїв це зробить. Повинен зробити.

Отже, що більше значення надавав він своїй особі, то глибшим ставало його розчарування. Врятувати могло лише жебрацтво, та в голодні часи цигани ніколи не старцювали — й не через якусь там совісність, а з досвіду, бо знали: їх ніде й на поріг не пустять. Отож до нового врожаю кожен перебивався чим бог послав, рятувався, як міг. Тоді цигани пускали під ніж усю худобу — кіз, ослів, коней — і дрібну живність, блукали полями, викопували рештки картоплі, різне коріння, ходили в далекі села і якимось примудрялися не померти з голоду.

А наш маестро Рамадан Таїров і досі сподівався на ласку своїх незліченних шанувальників з близьких і далеких країв. Од грипу й недоїдання, а насамперед — від почуття враженої гідності, він дуже схуд, глибоко запалі, великі й сумні очі дивились проникливо, й це додавало Рамаданові якоїсь особливої витонченості, зрештою, властивої творчим особам. Це промовисто свідчило, що нинішнє становище принижує Рамадана. А молода красуня Муса, як усяка дружина в дні матеріальних випробувань, не бачила в його особі всіма визнаного короля кларнета, а лише постарілого, примхливого й ледачого чоловіка, нездатного прогледувати не тільки родину, а й самого себе. Передбачаючи, як усі циганки, голодні часи, вона приховала трохи борошна, все літо збирала залишки на дальніх городах та колосся в полі, насушила диких слив і груш, наварила повідда з кавунів і винограду, але все давно закінчилося, й Мусі ледве щастило бодай раз на день заморити черв'яка.

Весна стояла безвітряна, суха й задушлива, земля порепалася, попід плотами, куди не сягло сонце, не росли ні щавель, ні кропива: не встигали вони добре зійти, як їх виривали з корінням. Глуха й сліпа до людської долі природа не дарувала ні краплі дощу, зате невблаганно плодила нікому не потрібних комах та гадів. Найбільше від їхньої жорстокості потерпав маестро. Ті бридкі мухи, стоноги, мурашки, павуки й інші комахи, — закляті вороги творчої натури, — набиваючись у мазанку, ні вдень ні вночі не давали спокою.

Якось увечері на Мусу ніби щось найшло — вона почала мріяти про речі майже нездійсненні. Як каже народна мудрість, маленькі люди мають великі мрії. В казках, наприклад, найбільшні хлопці й дівчата стають царськими зятями й невістками, а в житті вони мріють стати генералами, міністрами й іншими великими начальниками. А Муса, попустивши повіддя уяви, палко забажала спекти звичайнісінького листкового пирога, якого в наших краях називали «кавармою». Над головою в Мусі, на полиці, стояла велика мідна форма, в якій відбивався місяць, заглянувши в вікно, — мабуть, саме та форма й нагадала Мусі про каварму.

— Ех, було б оце в мене бодай трохи борошна, — сказала Муса, — але тільки питльованки, та чашка молочка, та шматочок масла, та бринзи, та два-три яєчка... Ти й не зоглядівся б, як я спекла б тобі каварму. Розкачала б тісто листочками — тонькими, як моя хустина: подивишся крізь них на світло — і все видно...

— Завжди чого нема, того й хочеться, — скептично зауважив маестро, ковтаючи голодну слину.

Мазанка сповнилася димком палаючих полін, запахом топленого масла й молока — це Муса, змастивши форму, ставила її на вогонь, поклавши один поверх одного коржі — прозорі, як її хустина.

— Ось так і кладемо — один на один, один на один, — мовила вона, сидячи на подушках з порожньою формою в руках. — Тепер накришимо бринзу, а тільки-но каварма спечеться, поллємо її молоком, збитими яйцями, а потім накриємо кришкою...

— Та вгамуйся ти нарешті, бо надаю зараз! — сердито викрикнув маестро, хоча це було і невластиво йому.

Рот його наповнився слиною, Рамадан гучно плямкнув, немов голодний пес.

Але Муса таки вирішила допекти каварму й усю свою увагу зосередила на формі, від якої йшли райські пахощі. Масло шкварчало, тонюсінькі рожеві листки карлючилися, грубий шар збитих яєць дихав, випускаючи бульками гарячу пару.

Потім Муса зняла форму з вогню й заходилася нетерпляче ділити каварму на всім частин, але раптом зойкнула:

— Ой-ой-ой, обпеклася! — й засунула палець у рот.

Восьмирічний Мамед не втримався:

— Дай я, дай я!

Він простяг руки, щоб узяти форму.

П'ятеро братів уже давно сиділи поряд на ряднині й розширеними ніздрями вдихали райські пахощі щойно спеченої каварми. Очі їхні горіли, мов у голодних пацюків. Сімнадцятирічний Алі вирвав форму з рук Мамеда, боячись, щоб той не зжер усю каварму, а тим часом у форму вчепилося ще чотири пари рук, і зчинилася б бійка. Муса кинулася розбороняти верескливий живий клубок, але й сама, розтріпана й до крові подряпана, опинилася за порогом.

Маестро спробував був закликати всіх до порядку, та розшаленіла братва накинудась на нього. Підвівшись у темряві навколішки, Рамадан заходився роздавати стусани ліворуч і праворуч, куди доведеться, посылаючи всіх до чортової матері, — та й не до однієї, а до всіх чортових матерів, тим самим нагадуючи про своє багатожонство. Циганчата, які досі дубасили одне одного, тепер накинулись на тата, схопили за руки й ноги, а п'ятнадцятирічний Азіс, найкремезніший з усіх, коліном притиснув голову його до землі. Опинившись у становищі Гуллівера, полоненого ліліпутами, маестро так розлютився, що почав діяти не надто по-джентльменському: кусався, щипався й дряпавсь, а діти несамовито верещали й звіріли. Істерично галасувала і Муса — боялася, щоб у запальній бійці не задушили двох найменшеньких, її власних.

Сусіди, що встигли заснути чутким голодним сном чи лише задрімати, поскоплювалися і кинулися на гвалт, але тільки-но довідалися, що Таїрови не можуть поділити каварму, вдерлися до хати й теж устряли в бійку. Чутка про каварму, підстьобувана голодом, уже гуляла циганським виселком, сповіщаючи всіх, що в Рамадана спекли двадцять штук каварми, й хто не встигне, тому не дістанеться. Вмить усі разом зі своїми блохами опинилися перед мазанкою маестро, причому деякі дами прибігли майже голі, готові пролити кров за шмат каварми. Оскільки всередині було тісно для бойових операцій, їх перенесли за поріг. Так розпочалася тиха, тепла, місячна Варфоломійвська ніч наших циган, коли всі билися проти всіх до самого світанку. Боролися за шматок каварми, спеченої у мрях голодної жінки.

Наступного вечора в циганському виселку панувала надзвичайна тиша — всі лежали, залізуючи рани, а маестро, крекчучи й потираючи нам'яті боки, якось видерся на зарослий травною дах і заграв найсумнішу в своєму житті мелодію. І хоч була вона тужлива, сам він перебував у стані тієї глибокої душевної рівноваги, коли людина сповідується в своєму смутку перед усім світом і вірить, що світ цей буде зворушений його сповіддю й завтра стане кращим, а може, й зовсім виправиться...

Артист!